

Nyt fra Sprognævnet

1990/3 · september

Planetarium

Af *Henrik Galberg Jacobsen*

Sidste år blev det nye planetarium i København, *Tycho Brahe Planetarium*, indviet. Det nye planetarium benytter sig naturligvis af moderne teknik, herunder avanceret computerstyring, men i princippet har den slags indretninger til at afbilde stjernehimlen en del år på bagen. De første »planetmaskiner« kan føres tilbage til et par hundrede år før vor tidsregning, og selve ordet *planetarium* har været kendt i mere end 250 år.

Stjernekamre

Som så mange andre videnskabelige fagudtryk er *planetarium* en nylatinsk

dannelse, dvs. et ord der er dannet af oprindelig latinske elementer, men efter at latin var gået af brug som levende sprog.

Elementerne i *planetarium* er dels ordet *planet* (latin *planeta*, oprindelig græsk *planētēs*), dels afledningsendelsen *-arium*, der bl.a. bruges til at danne betegnelser for ting eller steder som hører til eller indeholder noget. Efter sin dannelsesmåde betegner ordet *planetarium* altså en ting eller et sted som vedrører eller indeholder planeter. Men i øvrigt kan *planetarium* bruges i forskellige betydninger.

Den nyeste og almindeligste betydning er 'hvælving eller kuppel på hvis inderside himmellegemerne projiceres, så man kan se deres indbyrdes bevægelser og placering'. Det er den betydning ordet har i fx Tycho Brahe Planetariet i København.

Denne betydning af ordet går tilbage til 1920'erne, da man begyndte at fremstille planetarier af den moderne type. Det første blev fremstillet i 1923 af firmaet Carl Zeiss i den tyske by Jena.

I Danmark fik Bellahøj Skole i København i 1937 et sådant planetarium, som man i øvrigt officielt – og ganske dækkende – omtaler som *stjerne-kammeret*.

Planetmaskiner

Men også før 1920'erne havde man haft indretninger som havde navnet *planetarium*. De viste ligesom de moderne planetarier planeternes og stjernernes indbyrdes forhold, dog ikke ved hjælp af lys på en hvælving, men ved hjælp af ringe og stænger og evt. tandhjul og urværker. Den slags mekaniske planetarier eller »planetmaskiner« var altså nærmest en slags globusser over verdensrummet.

De mekaniske planetmaskiner har i tidens løb haft forskellige udformninger og navne. Et af disse navne er som nævnt ordet *planetarium*. Det er øjensynlig først dannet i engelsk, men kunne i princippet lige så godt være opstået i et af de andre store europæiske sprog.

Det tidligste eksempel på *planetarium* i engelsk er fra 1734, hvor det er brugt som betegnelse for »an Instrument .. to shew (dvs. show) the Motion of the heavenly Bodies« (et instrument til at vise himmellegemernes bevægelse). I fransk kan det tilsvarende forfranskede ord, *planétaire*, føres tilbage til 1740, mens den latiniserede form, *pla-*

netarium, først dukker op i slutningen af 1800-tallet. I tysk kendes *Planetarium* fra begyndelsen af 1800-tallet.

Svensk og dansk

På nordisk område kan ordet *planetarium* føres længst tilbage i svensk. Det er med i Svenska Akademiens Ordbok över svenska språket (den svenska pendant til Ordbog over det Danske Sprog), bind 20, 1954. Det oplyses dér at ordet tidligst er noteret i 1790 i forbindelse med en biskops beretning om at et matematiklokale var blevet udstyret med et planetarium («... blifvit försedd med et Planetarium«).

Ordet *planetarium* er ikke med i Ordbog over det Danske Sprog, men er noteret i samlingerne til det planlagte supplement til ordbogen. Det ældste eksempel i disse samlinger er fra 1912. Det stammer fra dagbladet Riget og drejer sig om mulighederne for at restaurere det gamle »Planetarium i Rundetaarn«.

Ordet *planetarium* kan dog føres længere tilbage i dansk end til 1912. Det er således med i forskellige konversationsleksika, tidligst i Nordisk Conversations-Lexicon, bind 4, 1861, og senere i bl.a. Salmonsens Konversationsleksikon, bind 14, 1903 (= 2. udg., bind 19, 1925).

Første gang vi træffer *planetarium* på tryk på dansk, er i 1837, nemlig i 1. udgave af Ludvig Meyers fremmedordbog. At ordet er med her, er dog ikke i sig selv et bevis for at det også har været brugt på dansk. Meyer medtog nemlig i sin fremmedordbog også en del internatio-

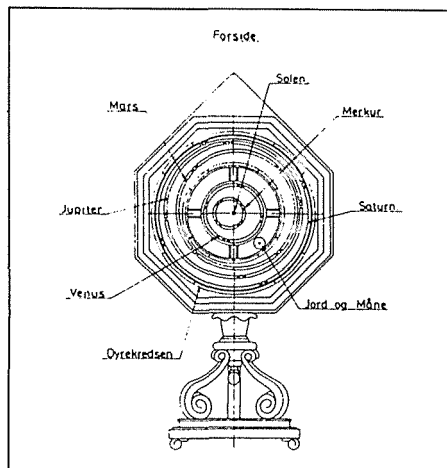
nale fag- og fremmedord som han kun kendte fra andre sprog, fx tysk. Det er dog ikke urimeligt at antage at *planetarium* også har været brugt blandt danske fagfolk på det tidspunkt. Den akademiske verden var i høj grad international, og det er nærliggende at regne med at et fagudtryk der blev brugt af astronomer ude i Europa, også blev brugt af deres danske fagfæller.

Armillarsfære og orrery

Ordet *planetarium* møder vi som sagt første gang i begyndelsen af 1700-tallet (i engelsk). Men fænomenet eller tingen er langt ældre. De tidligste modeller man kender til, antages at være bygget af Arkimedes ca. 250 år f.Kr.

Af de mekaniske astronomiske modeller indtager *armillarsfæren* en fremtrædende plads. Den består af et antal cirkelformede ringe, der repræsenterer ekliptika, himlens ækvator mv., og som kan drejes i forhold til hinanden. *Armillarsfæren* har været kendt siden oldtiden og er bl.a. blevet brugt af Tycho Brahe i hans observatorium Stjerneborg (bygget 1584).

Ordet *armillarsfære* består af delene *armillar* og *sfære*. *Sfære* er det samme ord som vi i dag har i fx *sfære*, *atmosfære* og *hemisfære* (halvkugle). Det går tilbage til det græske ord *sfaira*, der betyder 'kugle'. Orddelen *armillar* er mindre velkendt i dag. Den går tilbage til det latinske ord *armilla*, der betyder 'armring el. jernring'. På dansk har *Armillarsfæren* ligefrem kunnet kaldes for en *ringkugle*.

Forsiden af Rosenborg Slots planetarium, konstrueret af Ole Rømer. Gengivet med tilladelse af *Ole Rømers Museum*.

På engelsk og fransk har man ordet *orrery* som navn på en ældre form for et planetarium. Denne betegnelse stammer fra Charles Boyle, den fjerde jarl af *Orrery*, der omkring år 1700 fik fremstillet en planetmodel til sig.

Ole Rømers planetmaskiner

I Danmark konstruerede Ole Rømer astronomiske modeller. Det største af hans planetarier hænger i Rundetårn – i genopbygget og hårdhændet restaureret form; originalen gik tabt ved Københavns brand i 1728. Det blev konstrueret i 1680 af Ole Rømer i Paris og sat op i Rundetårn i 1697. Et mindre, men videnskabshistorisk mere værdifuldt planetarium blev fremstillet til Christian V i 1684. Det tilhører Rosenborg Slot og er velbevaret den dag i dag. Ole Rømer la-

der ikke til selv at have brugt ordet *planetarium* om sine planetarier, men har omtalt dem som *planetmaskiner* (*machinae planetarum*).

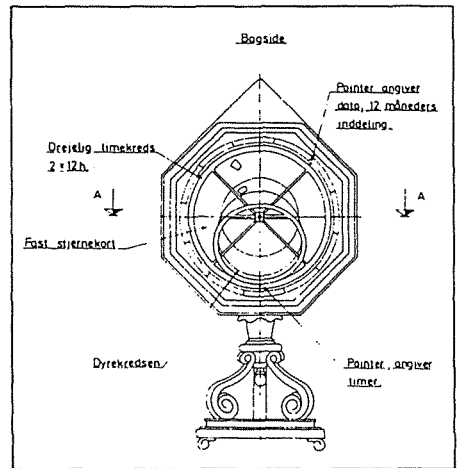
En anden af Ole Rømers modeller viste Jupitermånernes bevægelser omkring Jupiter. Den kaldte han *Jovilabium*. Førsteleddet i dette ord, *Jovi*, er en latinsk bøjningsform af navnet *Jupiter*. Andetleddet, *labium*, går tilbage til det græske udsagnsord *lambanein*, der betyder 'at tage'. Når Ole Rømer fandt på at bruge *labium* som sidste led, var det sandsynligvis fordi han i forvejen kendte det fra det almindelige astronomiske instrument, *astrolabium*, som man bl.a. brugte til at aflæse stjernernes stilling i forhold til horisonten.

Foruden Jupitermaskinen, *Jovilabiet*, konstruerede Ole Rømer også en Saturnmaskine, et *Saturnilabium*, der gengav omløbet af planeten Saturns måner. Hverken *Jovilabiet* eller *Saturnilabiet* er bevaret i dag.

(Yderligere oplysninger om Ole Rømers planetmaskiner kan findes i Claus Thykiers og Poul Darnells artikler i *Naturens Verden*, 1983, s. 441-454).

Fra planetarium til solarium

Som nævnt ovenfor er *planetarium* dannet ved hjælp af afledningsendelsen *-arium*. Ordet svarer altså til andre ord der har *-arium* som sidste led, og som betegner et sted eller en samling med et bestemt indhold eller en bestemt funktion. Det gælder fx *akvarium*, *glossarium* (fortegnelse over gloser, ordliste), *herbarium* (samling af pressede og tør-

Bagsiden af Rosenborg Slots planetarium, konstrueret af Ole Rømer. Gengivet med tilladelse af *Ole Rømers Museum*.

rede planter), *instrumentarium* (samling af musikinstrumenter).

Også *skuffedarium* (møbel med skuffer) hører til her. Det adskiller sig dog fra de hidtil nævnte ord ved at dets første del ikke er et oprindeligt latinsk fremmedord, men det jævne danske (oprindeligt plattyske) ord *skuffe*. Det særprægede blandingsord *skuffedarium* er formentlig opstået som en spøj blandt latinkyndige studenter engang i forrige århundrede.

I øvrigt er afledningsendelsen *-arium* stadig produktiv og livskraftig i dansk. Det viser bl.a. nyere ord som *delfinarium* og *sælarium*, der betegner bassiner med henholdsvis delfiner og sæler.

Også ordet *solarium*, der i de senere år er blevet almindeligt kendt i dansk og

flere andre sprog, er et eksempel på et nyere ord på *-arium*. Af mere lejlighedsvisse ord med *-arium* kan nævnes de ned-sættende *floskelarium* og *floskularium*, der betegner en samling eller et forråd af floskler, og det spøjse *brunarium*, der betegner et sted hvor man bliver brun, dvs. et *solarium*.

Henrik Galberg Jacobsen (f. 1944) er seniorforsker i Dansk Sprognævn.

De særlige krav fjernsynsskærmen stiller til oversættere og tv-tekstere i det hele taget, og den betydning kravene har for den sproglige side af sagen, var emne for en nordisk konference for halvandet år siden. I det følgende bringer vi den svenske tv-oversætter *Maud Kampmanns* indlæg på konferencen. Vi bringer indlægget på svensk, men efter artiklen er der en liste over de vanskeligste ord med ordforklaringer på dansk.

Konferenceindlæggene er i øvrigt trykt i en rapport: *Nordisk tv-teksting*. Nordisk språksekretariats rapporter 12. Oslo 1989. Særligt interesserede kan bestille rapporten enten direkte hos Nordisk Sprogsekretariat, postboks 8107 Dep, N-0032 Oslo 1, eller gennem Dansk Sprognævn.

NORDISK

Underteksterne på fjernsynsskærmen skal kunne læses af alle, og faktisk er de den teksttype der læses mest her i Norden, hvor fx udenlandske spillefilm oversættes til skrevne tekstlinjer og ikke som i mange andre lande synkroniseres med talte replikker på nationalsproget. Det skal helst gøres næsten umærkeligt. Den skrevne tekst skal gerne glide lige så stille ind, så at det man oplever er billeder og lyd og ikke tekst med illustrationer.

Textning och språknorm

Af *Maud Kampmann*

Ingen undertextning är den andra lik, och inga översättare löser en uppgift precis likadant. Men grundsynen på arbetet har vi ändå alla gemensam, nämligen att i varje ögonblick ta hänsyn till den heterogena målgrupp vi översätter för. TV-tittarna har ju en mycket brokigare sammansättning än video- eller biopubliken. De senare väljer medvetet att se en utländsk film, och anser alltså att de kan tillgodogöra sig undertexten. TV-tittarna förväntar sig att kunna förstå det allra mesta som serveras dem där

hemma. Vi måste ju anpassa oss efter publikens skiftande förutsättningar, och den saken innebär då bl.a. att tänka på

- att hålla en lugn, jämn läshastighet
- att vara följsam mot originalet
- att vara entydig och logisk
- att ge mesta möjliga »färg« åt texten.

Lugn och jämn

Oavsett talhastigheten skall våra texter växla i samma lugna, jämna takt. Det innebär att man ibland får redigera hårt i talet, ibland kanske inte behöver ta bort något alls.

Följsam

Att vara följsam mot originalet betyder givetvis främst att se till att ljud och text är synkrona: en undertext skall tolka det tal som sägs medan den visas, inte något som sagts tidigare eller som sägs medan nästa undertext ligger i bild. Även inom en undertext bör satsordning och rentav ordföljd om möjligt bevaras. (»The flag is red and white« = *röd och vit*, inte: vit och röd.)

Nyckelord bör genomgående få ett och samma svenska ord, egennamn komma in ungefär där de sägs. Särskilt i de nordiska språken och i engelskan som så många förstår är det viktigt att inte i onödan avvika från originalet. Minsta motsatsförhållande mellan texten och det som TV-rutan förmedlar av minspel och tonfall märks obarmhärtigt och förvirrar tittaren. Naturligtvis skall man aldrig göra avkall på ett idio-

matiskt och ledigt språk – men ofta går de båda kraven utmärkt väl att förena.

Att vara följsam mot originalet underlättar alltså tittarens språkförståelse – och ger inte minst översättningen ett (falskt?) sken av tillförlitlighet . . .

Entydig och logisk

Undertexten skall också vara entydig och logisk, texten måste hänga ihop – om den nu gör det i originalet. Tittaren har ingen tid att läsa om oklara stycken, och lästiden inkluderar ju också bildavsökning. Vi strävar efter att varje undertext skall hålla ihop innehållsmässigt, vara en »tankeenhet«. Därför delar vi inte upp undertexterna var som helst i en sats (t.ex. där raden tar slut) utan på logiska ställen, med hänsyn till pauser, talrytm, bildväxlingar. Ex:

Undertexter delas upp på logiska ställen –

– med hänsyn till pauser, talrytm, bildväxlingar.

Inte:

Undertexter delas inte upp hur som helst utan på logiska –

– ställen, med hänsyn till pauser, talrytm, bildväxlingar.

Även uppdelningen på över- och under-rad skall vara så logisk som möjligt. Avstavning undviks helst, avstavning av sammansatta ord görs lämpligen i sammansättningen (*samman-sättning*, inte: *sam-mansättning*).

Man undviker att göra nekad sats till jakad, och tvärtom. »Do you mind my smoking?« - »No, not at all!« bör bli: *Har ni något emot att jag röker? - Nej då!* Inte: *Får jag röka? - Javisst!* (Hur kort och bra det senare än är.)

Motsatsord undviks också: »He wasn't too happy about it« bör inte bli: *Han var ganska bekymrad över det.* Som sagt, budskapet mellan bild/ljud och text får inte vara motsägande.

Färgrik

Så gäller det att få undertexterna så färgrika som möjligt. Lokalfärg kan bl.a. skapas genom att man behåller utländska titlar. Vi skriver »mr, mrs, miss« och »ms« (som av utrymmesskäl stavas med litet *m*). Vi skriver också »M., Mme, Mlle« som vi också ser som välkända begrepp. (Dock inte tillräckligt för att stavas med *m* - ett *M* avtecknar sig bättre i den löpande texten...) Det kan ibland vara rent olämpligt att försvenska titlar: en engelsk »minister« bör inte bli ett hellyllesvenskt *statsråd*, »parliament« inte *riksdag*, »sheriff« inte *landsfiskal*.

Ett annat slags lokalfärg är att använda tre olika tilltalsformer med *du* och *ni*. Man kan skriva »du, Joan«, »ni, Joan« eller »ni, miss Smith«. Den mellersta formen finns ju inte i svenskan men är ofta nödvändig för en TV-översättare. I en engelsk 30-talsfilm kanske chefen säger »you, Joan« till sin sekreterare, men han är verkligen inte du med henne. I franska och andra språk kan det kännas lättare att använda mellanformerna (»vous, Pierre«). Om personer skall vara du eller ni med varann är ju alltid

ett problem i engelskan, där det inte naturligt framgår. Vår gamla regel »de är du med varann efter första kyssten« verkar i dag tämligen förlegad... Man får givetvis ta hänsyn till land och tidsskede (och inte följa det egna landets aktuella modetrend) och givetvis vara konsekvent när man en gång bestämt sig.

Låneord och nya ord

Över till lite annat, t.ex. låneord och nya ord: I stället för det utländska ordet väljer vi ett svenskt, om det finns ett vedertaget sådant. (»Skateboard« = *rullbräda*.) Så snart man behåller låneordet, får man problem med stavning och böjning. Apropå stavningen är vi kanske lite konservativare än Språknämnden - den djärva stavningen *jos* i stället för *juice* har åtminstone jag svårt att acceptera. Som så mycket är det fråga om tillvänjning, och även en översättare kan behöva tid på sig att acceptera innovationer... Vad gäller nya ord är vi verkligen tacksamma för Språknämndens rekommendationer, inte minst om alla nya nationalitetsord som växer upp som svampar ur jorden.

Tillrättaläggning

En företeelse eller person som är välkänd i ursprungslandet men inte hos oss kan behöva en förklarande tillrättaläggning. I regel är vi försiktiga med såna, de kan lätt verka pekpinneaktiga. Men om någon nämner t.ex. »Hedda Hopper«, kan det vara lämpligare att skriva *skval-lerkrönikör*. Vi byter alltså ibland namnet mot - eller kompletterar med - ett annat, karakteriserande ord.

Fel

Fel i originalet kan också behöva åtgärdas. Antingen genom en diskret ändring (av årtal, t.ex.) eller överhoppning (skådespelaren råkar t.ex. tilltala någon med fel namn). Går ingetdera, får man med beklagande skriva det felaktiga, det är ju ändå filmmakaren som har det yttersta ansvaret.

Svordomar

Svordomar försvagas inte, det kan verka löjligt. Väinö Linnas okände soldat säger knappast *sjutton också* när olyckorna hopar sig... Däremot kan man ju sovra flitigt, svärorden behöver inte översättas varenda gång de sägs.

Ordvitsar

Ordvitsar i självskrattande filmer måste däremot alltid översättas. Fråga bara inte hur, när originalet kanske vitsar på fem, sex olika betydelser av det engelska »trunk«, samtidigt som de visas i bild...

Rytm och rim

Rytmen iaktas alltid i översättningen – rim är knepigare, eftersom vi vill vara så originaltrogna som möjligt. Att återge ett rytmat original med prosa ger ett platt intryck, och textframmatningen blir orytmisk. Återigen är det en fråga om kongruens mellan bild/ljud och text – folk skall inte behöva uppleva att de går miste om något. Är rytmen snabb, får vi förstås problem. Antingen skriver vi allt och tittaren får läsa snabbare, eller också översätter vi varannan rad, eller två rader av tre, och låter texten ligga kvar i bild över de oöversatta partierna.

Ännu större problem får vi med blankvers, som med sin femfotade jambiska vers är på tok för lång för TV-rutan. Vad gör man? Behåller allt och låter lästiden bli för kort? Stuvar om? Ett alternativ är avkortade rader, d.v.s. att i stället för fem jamber ha fyra, vilket innebär kraftiga ingrepp i texten. Förslag till bra lösningar mottages tack-samt!

Typografi

Texter i bild försöker vi efterlikna typografiskt: handskrivna brev får kursiv text, versaler får versaler, etc. Som vanligt är det en fråga om följsamhet mot originalet.

Interpunktering

Grundregeln är att öka läsförståelsen hellre än att slaviskt följa grammatiska regler. Inget kommatecken före *att*-sats och relativsats som man lätt uppfattar som ny sats ändå – däremot vid appositioner (*Kom, Ole*) och när predikaten i två satser hamnar efter varann (*Så snart hon sjöng, ylade hundkräket*). En alltför flitig kommatering gör lätt hackmat av undertexten.

Över huvud taget kan översättaren med en smidigt tillämpad interpunktering få fram mycket som annars skulle kräva fler och utrymmeskrävande ord. *Följer du med?* är en rak fråga. *Följer du med...?* antyder en massa outtalade känslor, kanske av förhoppning. I *Följer du med?!* kan ligga bestörtning, besvikelse, förtjusning. Här är tonläget högre än i föregående exempel.

Med citationstecken kan man uttrycka avståndstagande, ironi m.m. Ut-

ropstecken skall man spara för tillfäl-
len med verkligt högt tonläge, inte an-
vända bara för att satsen står i impera-
tiv. Alan Ladds viskande »Upp med
händerna...« avslutas lämpligen med
tre prickar, inte med ett skrikigt utrops-
tecken.

Det här var några exempel på de rikt-
linjer en TV-översättare försöker arbeta
efter. Man kanske tror att ett utvecklat
regelverk hämmar skaparglädjen, men
jag tror inte någon uppfattar det så. För
oss är det fråga om ett levande och tre-
dimensionellt arbete (bild/ljud/text!)
där vi känner att vi gör en insats för att
närma folk och språk till varann.

Maud Kampmann (f. 1936) er tv-over-
sætter ved Sveriges Television.

Ordliste

avstavning - orddeling
bestörtning - bestyrtelse
besvikelse - skuffelse
djärv - dristig
fel - forkert
fråga - spørgsmål
färg - farve
följsam - loyal
förhoppning - forhåbning
förlegad - umoderne
förtjusning - begejstring
gemensam - fælles
hellylle - heluld
hundkräk - køter
ihop - sammen
ingetdera - ingen af delene
jakad - bekræftende
knepig - vanskelig
krönikör - skribent
känna - føle
känsla - følelse
ledig - utvungen

lugn - rolig
lämpligen - hensigtsmæssigt
løjlig - latterlig
medvetet - bevidst
nekad - benægtende
olämplig - uegnet
onödan: *i onödan* - upåkrævet
rad - linje
rak - direkte
rentav - faktisk
råka - komme til
sats - sætning
självskrattande - selvgrinende
skvaller - sladder
skäl - årsag
snabb - hurtig
sovra - tynde ud
ställe - sted
svordom - ed
svärdord - bandeord
textframmatning - tekstfremføring
tidsskede - tidsalder
tok: på tok för - alt for
tvärtom - omvendt
underlätta - lette
undvika - undgå
ungefär - omtrent
uppgift - opgave
ursprung - oprindelse
utrymme - plads
utrymmesskäl - pladshensyn
vitsa - lave vittigheder
yla - hyle
åtgärda - gøre noget ved
åtminstone - i det mindste
även - også

NYE ORD

Insiderhandel og insider

Af Jørgen Eriksen

Ordet *insiderhandel* har i de senere år fået en vis udbredelse i dansk. *Insider* betyder egentlig 'indviet person der har førstehåndskendskab til sagen', fx: »Han er en *insider*, kender firmaet indefra« (Information 24.11.1965). Jf. i øvrigt *inside information*. Der er altså her tale om en rent neutral brug. I *insiderhandel* betegner *insider* specielt en person der i kraft af sin stilling tidligere end andre får indblik i forhold der påvirker børskurserne. Når en insider udnytter dette forspring i børshandel og dermed skaffer sig økonomiske fordele som ikke alle aktionærer har kunnet opnå, taler man om *insiderhandel*. I Berlingske Tidende 4.7.1986 hedder det at »myndighederne [i Schweiz] er blevet mere villige til at samarbejde om skattesnyderi, økonomisk kriminalitet og *insider-handel*«.

Det ældste eksempel på ordet i Sprog­nævnets samlinger er fra Pengebogen (1974), s. 235, hvor der tales om »det, man i udlandet kalder »*insiderhandel*««. Men først fra omkring 1985 synes det at have vundet almen anvendelse i dagspressen etc.

Ordet er opstået ved oversættelse af engelsk *insider dealing* eller *insider trading*. *Dealing* og *trading* betyder i denne sammenhæng 'handel'.

Indtil omkring 1985 synes *insider dealing* og *insider trading* at have været de almindeligt anvendte udtryk også om danske forhold, fx: »rygter om såkaldt *insider-dealing*« (Politiken 16.5.1975); »*Insider trading*. Udnyttelse af inside information til at skaffe sig økonomisk vinding ved handel med de pågældende værdipapirer« (tryksagen Anvendte fagudtryk på KØBENHAVNS FONDSBØRS, 1982).

Men som nævnt er *insiderhandel* nu den almindeligt brugte betegnelse i dansk for dette fænomen. Først i 1988 er det dog kommet med i en engelsk-dansk ordbog, som oversættelse af *insider trading* (Gyldendals Engelsk-dansk Ordbog, 11. udg.).

Parallele udtryk hertil er en særlig brug af *inside information* og *inside-viden*: »*Inside information*. Det forhold, at personer med nær tilknytning til et selskab har kendskab til afgørende beslutninger eller væsentlige forhold i selskabet, før disse bliver alment kendte« (Anvendte fagudtryk på KØBENHAVNS FONDSBØRS, 1982); »aktionærers udnyttelse af »*inside-viden*«, den såkaldte kurspleje og selskaber og direktørers spekulation i aktier, som de samtidig påvirkede kursen på« (Information 21.11.1978).

Jørgen Eriksen (f. 1926) er seniorforsker i Dansk Sprog­nævn.

BØGER M.M.

Nye bøger fra Sprognævnet

Sprognævnet på skærmen 1989/90

161 nye miniartikler fra Dansk Sprognævns sprogrubrik i Danmarks Radios tekst-tv. Giver bl.a. svar på spørgsmålene »Er der noget der hedder en *forælder?*«, »Hvad er en *snublekyse?*«, »Har *briller* og *brillanter* noget med hinanden at gøre?«, »Hvad kommer ordet *hybridnet* af?«. Nogle af artiklerne er lavet som små opgaver, hvor læseren kan prøve sin viden om det danske sprog.

Dansk Sprognævn: *Sprognævnet på skærmen 1989/90*. Dansk Sprognævns skrifter 17. Dansk Sprognævn og DR/TEKST-TV, 1990. 40 s., 25 kr. inkl. moms og forsendelse. – Den første samling af sprogsider fra tekst-tv, *Sprognævnet på skærmen 1988/89* (40 s., 25 kr.) fås endnu. – Begge hæfter fås kun hos Sprognævnet (Telefon: 31 54 22 11).

Sprog i Norden 1990

1990-årgangen af det fælles årsskrift for de nordiske sprognævn og Nordisk Sprogsekretariat er netop udsendt. Hovedtemaet for det nye bind er håndbøger i sprogrigtighed i Norden. Det danske bidrag er skrevet af *Allan Karcker*.

Språk i Norden/Sprog i Norden 1990. Årsskrift for Nordisk språksekretariat og språknemndene i Norden. Nordisk språksekretariats skrifter 11. Cappelen – Almqvist & Wiksell – Gyldendal, 1990. 177 s., 65 kr. – Fås kun hos boghandlerne.

275 MERKONOM

I 1965 blev Sprognævnet bedt om forslag til en betegnelse for en ny uddannelse på handelsskolerne, én der særlig sigtede på virksomhedsledelse, organisation og lign.

Et af de ord Sprognævnet foreslog, var merkonom, og det var det som blev valgt.

Nu er der over 50.000 merkonomer i Danmark, og i 1990 fylder ordet altså 25 år.

Eksempel på miniartikel fra *Sprognævnet på skærmen 1989/90*.

KOMMENTAR

Fra en af vore læsere har vi modtaget denne kommentar til artiklen *Fattigfirsernes nye ord* i Nyt fra Sprognævnet 1990/1.

Når onkel i Amerika er japaner – eller dansker

I den udmærkede artikel »Fattigfirsernes nye ord« fortæller Pia Jarvad om de mange betegnelser, som vi sammen med produkterne overtager »fra vor ordrige onkel i Amerika«.

Det skyldes dog i mindre grad amerikansk fremtrængen. Men eftersom en række teknikker, især management, marketing, edb, tv og flytrafik, først blev udviklet i USA, er deres fortsatte udvikling sket på den amerikanske afart af engelsk – uanset hvilken nation der nu har ansvaret.

En »Walkman« er et japansk produkt og et japansk varenavn. En »Time Manager« er på samme måde dansk – også når ordet anvendes i Bruxelles eller Tokyo. Hempel Manpower Planning er et edb-system for personaleudvælgelse i den danske Hempel-koncern.

»Engelsk er koncernsprog i hele møbeldivisionen med Arendson Group, Labofa, Frits Hansen, Scanform og Vario« (Holger Søndergård, Skandinavisk Holding A/S, i min artikel »Goddag til den internationale leder«, Kursusmagasinet, aug. 89). Det vil sige, at en leder i en tysk, fransk eller dansk afdeling af en

dansk koncern må kunne koncernsproget engelsk.

Electrolux »er ikke multinational, men et internationalt firma drevet af svenskere«, siger koncernens næstøverste medarbejder i USA (Lorenz: »The Birth of a 'Transnational'«, The McKinsey Quarterly, Autumn 1989).

Det, som sker, er ikke en amerikansering, men en globalisering. Amerikanerne har mistet eneretten til deres sprog, samtidig med at de er ved at blive iagttagere til en udvikling, de ikke længere styrer. Franske direktører, som for fem år siden kun talte fransk, kan i dag alle engelsk. Og når dansk tv dækker en skøjtekonkurrence i Tyskland, fortæller speakeren at »musikken er Tjajkovskijs Swan Lake«.

Things ain't what they used to be. Og bliver det nok heller aldrig igen.

Per Thygesen Poulsen

SPØRGSMÅL OG SVAR

Agurketid

Spørgsmål: Hvorfor kalder man sommeren for *agurketiden*? Hvor gammelt er ordet, og hvad siger man på andre sprog?

Svar: Ordet *agurketid* er en oversættelse af tysk *Sauregurkenzeit* '(de) sure agurkers tid'. Denne tyske betegnelse er forekommet på tryk siden 1780 og menes at være brugt spøgende af handlende i Berlin om den forretningsmæssigt stille tid om sommeren, hvor agurkerne modnedes i Spreewald ved Berlin og blev solgt i byen, bl.a. til at blive lagt i lage, en yndlingsspisestil blandt berlinerne. Siden omkring 1850 spredte udtrykket sig fra Berlin som en faglig betegnelse hos dagspressens folk for den nyhedsfattige tid om sommeren, hvor aviserne må ty til beretninger om søslanger og lign. af lutter stofmangel.

Det danske ord *agurketid* kendes på tryk tilbage til 1897.

På norsk bruges *agurktid* i samme betydning som på dansk. Engelsk har (tidligst fra slutningen af 1600-årene) haft en tilsvarende betegnelse: *cucumber time* eller *cucumber season* (*cucumber* = agurk). Det vides ikke om der er nogen forbindelse mellem disse engelske udtryk og det tyske. På moderne engelsk bruges udtryk som *the silly season*. På nederlandsk har man brugt *komkommertijd* siden 1870'erne, måske efter engelsk og/eller oversat fra tysk

(*komkommer* = agurk, jf. fransk *concombre*, latin *cucumis*).

På italiensk findes der tilsvarende dialektudtryk fra Toscana (egnen omkring Firenze): *mese dei cipolloni*, *mesi dei cipolloni*, *stagione dei cipolloni* 'de store løgs måned (måneder, sæson)'. På spansk kalder man perioden for 'søslangens tid': *la época de la serpiente de mar*. På svensk siger man *dödsäsöng*, *rötmånad* (egl. forrådnelsesmåned), på fransk *morte-saison* (= død sæson), *période creuse* (= mager, sløj periode), på portugisisk *canicula* (= hundedagene), på russisk *satisje* (= stilhed, stille tid).

Armenier eller armener?

Spørgsmål: For tiden bringes jævnligt nyheder fra Sovjetrepublikken *Armenien*. Indbyggerne kaldes *armenere*, til tider *armeniere*, men oftest med tillægsordet *armensk*. Tidligere hed det konsekvent *armeniere* og *armenisk*, og det svarer til de andre europæiske sprog. Retskrivningsordbogen fra 1986 har *armenier*, men *armensk*. Er det ikke inkonsekvent? Jeg synes de forkortede former uden *i* er en svækkelse af ordene og deres sammenhæng med hovedordet *Armenien*. Kan det oplyses hvad der er motiveringen for at man har forkortet tillægsordet?

Svar: Det er rigtigt at Retskrivningsordbogen fra 1986 har formerne *armenier* og *armensk* til *Armenien*. Umiddelbart kan man synes at dette virker inkonsekvent, men der ligger en begrundelse bag formerne.

I den gamle Retskrivningsordbog fra 1955 er indbyggerbetegnelsen også *ar-*

menier, men der er valgfrihed mellem *armenisk* og *armensk*. I den nye ordbog har man altså udeladt *armenisk*.

Ser man på afledningerne til lande der ender på *-nien* som *Armenien*, er der følgende hovedtyper repræsenteret i Retskrivningsordbogen:

1: *-nier, -nisk*

Californien: californier, californisk

Oceanien: oceanier, oceanisk

2: *-nier, -nsk*

Spanien: spanier, spansk

Armenien: armenier, armensk

Mauretanien: mauretanier,
mauretansk

Sardinien: sardinier, sardinsk

Abessinien: abessinier, abessinsk

3: *-ner, -nsk*

Albanien: albaner, albansk

Slovenien: slovener, slovensk

Rumænien: rumæner, rumænsk

I Retskrivningsordbogen er også landet *Catalonien* med; dér er indbyggerbetegnelsen *catalonier*, tillægsordet er *catalansk*.

Endvidere har *Makedonien* valgfrihed i begge ord: *makedonier/makedoner*, *makedonisk/makedonsk*. Det kan høre til alle 3 typer og giver desuden den fjerde mulighed, der ellers ikke er repræsenteret i materialet: uden *-i-* i indbyggerbetegnelsen og med *-i-* i tillægsordet, *makedoner*, *makedonisk*.

Der er altså et veletableret afledningsmønster for *armenier*, *armensk*, og man kan derfor ikke helt tale om at afledningstypen er inkonsekvent, slet ikke

når det pågældende mønster er lidt mere almindeligt end de andre.

Når Retskrivningsordbogen således har valgt disse to afledninger, skyldes det også at det var de to der var de overvejende i sprogbrugen. Som De selv nævner, hører man oftest *armensk*, og det er også vores indtryk at *armenier* er hyppigere end *armener*. Det bekræftes af en nylig udkommet hyppighedsundersøgelse af danske ord (Henning Bergeholtz: Frekvensordbog baseret på danske romaner, ugeblade og aviser 1987–88, Handelshøjskolen i Århus, 1989), hvor der er 2 forekomster af ordet *armener*, mens der er 16 af *armenier*, ingen af *armenisk* og 11 af *armensk*.

Eksorbitant

Spørgsmål: Vi har debatteret betydningen af *eksorbitant*. Vi mener at ordet ikke kan stå alene, men skal have et tillægsord hæftet på sig, fx *eksorbitant god* eller *eksorbitant dårlig*. Debatten er opstået på baggrund af vores generalforsamling, hvor der ifølge det stenografiske referat blev sagt: »Det bliver ikke svært at takke dirigenten for det eksorbitante arbejde han har gjort i aften. Det har De gjort helt fortræffeligt, tak skal De have.«

Svar: Ordet *eksorbitant* er et tillægsord og kan som sådant lægge sig til et navneord, som det så beskriver. Ordet betyder ifølge ordbøgerne 'umådelig', 'enorm', 'vidtgående' og kan også betegne noget negativt: 'overdreven', 'uhyrlig', 'umådeholden'.

I den sætning som De har forelagt os, er ordet brugt helt korrekt, og »at takke

dirigenten for det helt eksorbitante arbejde« betyder altså 'at takke for det enorme arbejde, det umådelige arbejde'.

I Sprognævnets udklipssamling er der i øvrigt eksempler på denne korrekte brug, fx:

pelssalgets eksorbitante fortjeneste. (Politiken 29.8.1960).

det stedvis eksorbitante omfang af overarbejde. (Magisterbladet 20.2.1973).

Men ordet kan også blive brugt foran et tillægsord som fx *eksorbitant god*, *eksorbitant dårlig*. På den måde bruges tillægsordet som et biord, og når det gør det, angiver det graden af fx god/dårlig, og det betyder så 'meget', eller 'overordentlig meget'. Vi har i vores udklipssamling også eksempler på denne brug:

Vareskatter finder man »eksorbitant høje«. (Bornholms Tidende 9.12.1965).

Nu er priserne eksorbitant billige. (Politiken 7.6.1972).

Ikke- eller non-?

Spørgsmål: Hvad er reglerne for brugen af *ikke-* og *non-* i sammensætninger som *ikke-ryger* og *non-figurativ*? Og hvad er reglerne for brugen af bindestreg? Jeg troede egentlig at disse to ord skulle skrives med bindestreg, men opslag i Retskrivningsordbogen fortæller mig at ordene skal skrives uden bindestreg.

Svar: Hovedregelen er at *ikke-* stort set kan bruges foran alle ord, fx *ikkebegivenhed*, *ikkevold*, *ikkeangrebsagt*, *ikkeaccepterende*, *ikkeakut*, *ikkedestruktiv*, *ikkefiktiv*, *ikkefilm*, *ikkeliv*. Derimod bruges *non-* kun foran ord som er af fremmed oprindelse, fx *nonfigurativ*, *nonhuman*, *nonkonformisme*, *nonverbal*.

Der er således mulighed for både *ikke-* og *non-* foran en del af de fremmede ord, fx *ikkeverbal*, *nonverbal*; *ikkefigurativ*, *nonfigurativ*.

Hovedreglen er at ord som *ikkevold* mfl. skal skrives i ét ord, således som De også selv har konstateret det i Retskrivningsordbogen.

Men i Retskrivningsreglerne er der åbnet mulighed for at nogle af disse ord kan skrives med bindestreg. § 63 beskriver brugen af bindestreg, og under punkt e) nævnes at man kan bruge bindestreg ved »forvirrende sammensætninger«. Der står at ved sammensætninger med usædvanlige ord- og bogstavsammenstød kan man for tydelighedens skyld skrive bindestreg, og der nævnes blandt eksemplerne *ikke-sammenlignelig*.

Det beror på et skøn hvad man vil kalde usædvanlige ord- og bogstavsammenstød, men en række af de tilfældigt dannede sammensætninger med *ikke-* vil nok høre til den gruppe, og de skrives derfor bedst med bindestreg, mens de ord der fx er med i Retskrivningsordbogens alfabetiske del, har en så fast karakter at de skal skrives i ét ord.

Adresse og telefoner

Dansk Sprognævn
Njalsgade 80
2300 København S

Telefax
31 54 03 60

Postgiro
6 10 17 20

Abonnement mv.
31 54 22 11 (Københavns
Universitets omstillingsbord)

Oplysning
31 54 60 11 (direkte ledning,
mandag-fredag 10-14)

Nyt fra Sprognævnet udgives af Dansk Sprognævn. Det udkommer 4 gange om året og koster 45 kr. (inkl. moms og forsendelse) for en årgang. Man kan tegne abonnement ved at indbetale 45 kr. på Sprognævnets postgirokonto 6 10 17 20.

Artikler med navn står for den enkelte forfatters regning. Usignerede artikler giver udtryk for Sprognævnets mening.

Eftertryk er tilladt når kilden angives.

Nyt fra Sprognævnet

1990/3 · september

Planetarium	1
Textning och språknorm	5
Insiderhandel og insider	10
Nye bøger fra Sprognævnet	11
Når onkel i Amerika er japaner - eller dansker	12
Spørgsmål og svar	13

Næste nummer udkommer i december 1990.

Ansvarshavende redaktør:
Erik Hansen

Redaktionssekretær:
Henrik Galberg Jacobsen

ISSN: 0550-7332
Tryk: Bianco Luno A/S, København